

Правда й відвага — чесноти ідіотів. А чеснотливість — слова, які можна знайти тільки в словнику.

Релігія так само шкодить людині, як опіум. Молитва — це надія хистких людей, що нічого не годні вдіяти власною силою. Молитва — фальшивий, боязкий егоїзм, створений, щоб урятувати себе від кари в пеклі.

Пророками називають тих, що вміли повісти людям найкращу брехню.

Бог... він... та ні... Ні! Я не скажу цього... Краще так... Ти тремтиш... Ти сильне величне, велике море, ти тремтиш... Правда, що я висловила, примушує тебе тремтіти з жаху. Ні... Не выпускай мене. Не бійся мене. Не пускай...

Але води... води не схотіло держати в себе це нещасне злочинне тіло, обурене на цілий світ. Барка шукала самозгубниці. От... її знайшли... її мокре тіло лежить у човні... Але, зомліла, вона таки говорить з хвилями.

... І життя тобі накинули, воно — повинність, вимушена повинність... Після довгих зусиль вона очутилася і була повернена до життя.

Примітка автора: За цю новелю відсиділа я місяць у в'язниці.

Л. ПЕРВОМАЙСЬКИЙ

ЕПІЗОДИ Й ЗУСТРІЧІ

БЛОК - НОТ

1. СТО КІЛОМЕТРІВ НА ГОДИНУ

Одеса. 25. РАТАУ. Уповноважений Нафтосиндикату в Туреччині, що прибув до Одеси, сповістив, що протягом останнього року Нафтосиндикат продав у Туреччині 50% потреби турецького ринку гасу й 43% бензини. Нафтосиндикат посідає перше місце по збуту нафти в Туреччині.

Зупинялися гамали й набожні імами, й матроси, й школярі та школярки коледжів, на ледве помітну долю за-

82 тримували ходу аскери*), блискучі франти показували стеками в глиб двору... На протилежному боці вулиці, коло дверей крамниць збиралися натовпи, всі дивилися... куди?

Всі дивилися у двір Радянського Консульства в Стамбулі.

Було на що дивитися.

Високо в небо вп'явся тонкий флагшток і освітлюваний електрикою червоний прапор тремтів під ледве чутним вітром. Вогні ілюмінації кидалися в очі барвистим гроном... Веселкові водограї світилися прозорими бризками.

Ми сиділи у приміщенні консульства й дивилися на Золотий Ріг. На Золотому Розі у метушні шеркетів і моторових човнів спокійним велетнем стояв радянський пароплав „Ілліч“ і на високій щоглі його, освітлюючи уквітчані прапирцями реї, горіла п'ятикутня зоря...

Світи, світи моя зоря,
Ярка, багряна —
На землі ріки і моря,
На океани...

В колонній залі консульства зібралася радянська колонія, була доповідь, вистава й по закінченню товариші довго не розходились, співали, танцювали, так само, як в цей вечір танцювала й співала молодь по всіх клубах не такого вже й далекого СРСР...

Уповноважений Нафтосиндикату в Туреччині тов. Бурногольц пихкав коротенькою люлечкою, запивав дим міцним чаєм з цитриною й розказував мені про нашу торгівлю в Туреччині...

Його повне обличчя, як і завжди, сяяло широкою усмішкою, його костюм, як і завжди, був ідеально випрасований, краватка вив'язана як у справжнього джентльмена...

Про себе я можу сказати, що не уважно слухав тов. Бурногольца... На мене завжди сум нагонять цифри

* Гамали — носії; імами — мусульманські попи; аскери салдати.

і параграфи, навіть коли їх викладають усміхаючись... Ну, що тут такого? Ну, задоволено п'ятьдесят відсотків потреб ринку! Прекрасно... Ну, ми стоїмо на першому місці торгівлі нафтою... Чудово! Але що з того?

Чай надто гарячий. Я поклав надто багато цитрини... Взагалі душно. На терасі краще — з тераси видно Босфор і Золотий Ріг... Десь туманіють Принцові Острови. Хіба ж таки можна поетові в таку ніч сидіти в душній залі, слухати про товарообіг Нафтосиндикату, найпрозаїчнішого з найпрозаїчніших синдикатів світу, і запивати розмову звичайним чаєм?.. Це понад усі мої сили!

І я йду на терасу

... Другого дня ми взяли авто й поїхали на Буюк Дерє. Нас було троє... Бетта — прекрасний товариш, з яким я познайомився ще на пароплаві, їдучи з Одеси, — сидів коло нашої спільної знайомої Тетяни Костянтинівни, молодой художниці, що не дурно має славу „душі“ Стамбульської Радянської колонії. Тетяна Костянтинівна щохвилини поправляла свій чорненький капелюшок і щось розказувала нам про місцевість, якою ми проїжджали... Але вітер не давав говорити й слухати, забиваючи рота пругкими жменями повітря, відносячи далеко слова...

Власне ми їхали не на Буюк Дерє. Ми їхали сухопуттям на Ейюб через Європейські Солодкі Води... Ми хутко промчали єдино широкі в Стамбулі вулиці кварталу Шішли, кварталу де мешкає велика вірменська буржуазія, квартали високих палаців з мармуровими баранцями перед нішами входів, квартали будинків з загратованими вікнами... Авто виніс нас на рівну дорогу за місто. Шофер був не з поганих, він газував машину, і ми переганяли раз за разом фордів і ройсів, і гамількарів, лишали їх далеко за собою... На мене швидка їзда в авто особливо впливає. Я не знаю насолоди, глибшої й більшої. Скажений вітер забиває рота, рве капелюша з голови, ви примушені його зняти й тримати коло грудей... Тоді розсерджений вітер починає

84 рвати вам волосся, лізти за комір, за пазуху, а ви, ледве перехоплюючи подих, ніби в перукарні, коли, збризкавши одеколоном, вам коливають над обличчям білою серветкою, мружитесь і кривитесь в одночас... Ви мружитесь і, в знеможі падаючи на подушку авто, вигукнете: Прекрасно! Чудово! Харррашо! — та ви не чуєте власного вигуку, бо вітер односить його з колосальною швидкістю... Тоді ви дивитесь вперед на шлях, і вам здається, що шлях стає перед вами руба, стрімкою сірою стіною... Ось — ось! Тихше... машина зараз вдариться в стіну й розіб'ється на дрібнісінькі кавалочки, і від вас самих лишиться тільки кривавий лантух потрощених кісток... Але цього не трапилось і за черговим зворотом дорога знову рівно лягає під колеса й мимо вас летять дерева і кущі, і гарби селян, і маріонетки пішоходів (тобто тих, що йдуть пішки)...

Ми не дісталися до Ейюбу, до чарівного куточка земної кулі, що назву свою має від ім'я хорунжого пророка, вбитого, як каже легенда, року 672 підчас першої облоги тодішнього Костянтинополя магометанами... Над його могилою побудовано мечет. Колись, кожного султана, що вступав на престол, в цьому мечеті обпоясували шаблею Османа... Нам хотілося подивитися на знамените кладовище на горі, але місток через якусь канаву був у стані перманентного ремонту, і ми повернули назад. Ми знову проїхали Долину Прісних Вод — Кіахат-Хане, але ми їхали не в п'ятницю й тому не бачили жадної туркені з тих, що так люблять відпочивати святом у цьому поетичному, мрійливому, закутку...

— На Буюк Дерє! — якось в однораз вирішили ми, і шофер помчав ще хутчіше. Ми знову наблизились до самого міста, але ми обминули його й надзвичайно рівною дорогою, заасфальтованою та обсадженою двома рядами дерев, подалися в напрямку Буюк Дерє... Дерев губили жовтогаряче, багряне, зеленомертве, червоне листя... Білі стовбури їх кидалися в розгон від руху нашої машини, кольори обабіч зливалися в барвисту

пляму — кольори півмертвої субтропічної осені, холодного синього неба — молодого й свіжого, як яблуко...

Я глянув на показчик швидкості.

— 70 кілометрів! — крикнула стрілка.

Бетта ховав рот од вітру. Тетяна Костянтинівна сміялася, як рада мала дитина...

— 80!

— 82!

— 85!

Різко загула шкляна ряма перед шофером. Безперестанно вигукувала сирена. Ми ніби плинули в повітрі, що трішечки — і ми здолаємо силу опору землі й знімемося в повітря...

— 90!

— 91!

— 98!

— 100!

В Бетти з очей падають сльози. Мене захищають окуляри, хоч я й побоююсь, що вони не витримають напору вітру й розлетяться шкляним порохом...

Поворот! Круча! Смерть!

Шофер затишує хід, і ми спокійно спускаємось спіралевидою стежкою під гору

... Тетяна Костянтинівна легко вискакує з машини й веде нас у двір консульської вілли... Головні ворота на березі Босфору. Дача при самому виході Босфору в Чорне море. Уряд „білого царя“ побудував собі місце відпочинку коло таємної мрії своєї. Тепер ми блукаємо алеями чудового парку, між кипарисів і піній, п'ємо воду з прозорих струмків, захованих у земляних нішах, збираємо каштани й тут же, як діти, їмо їх... З кедрів падають шишки, тверді й пахучі.

Наші ноги по коліна грузнуть у глиці, у поживклому листі каштанів. Ми стоїмо над Босфором, і Тетяна Костянтинівна, молода художниця й прекрасна товаришка, показуючи на протилежний бік, каже:

86 — Бачите... Аж он - он! Нафтосховища Стандард Ойл Компані...

— Де? Де? — скрикуємо ми з Беттою.

Дійсно на протилежному березі трохи навкоси туманіє щось грандіозне...

— Отож вони повні, мабуть... — наївно шепоче Бетта.

— А он дечки наші радянські... — продовжує Тетяна Костянтинівна.

— Де? Де? — вигукуємо ми...

— Та он...

Скільки я не напружував свій зір, я ніяк не міг побачити радянських нафтосховищ. Да проститься мені... Мабуть, вони нічого не становили в порівнянні зі сховищами Стандард Ойл Компані.

Ми повертали додому іншим шляхом. Босфор, спокійний і холодний, лежав край дороги. Повні вщерть молодістю і снагою ми мовчали й думали... Хто зна, про що думав кожний з нас? Про інших не знаю, про себе — забулося...

На якомусь майдані наша машина тихо стала в довгу чергу інших машин різних мастей і марок.

— Чого?

Вийшов бензин...

Повільно черга зменшувалась і нарешті наша машина опинилася коло червоної колонки з написом „Нафто-синдикат СРСР Збоку стояла ще одна колонка, жовтого кольору. Коло неї не було жадної машини.

Я здвигнув плечима.

— Дозвольте у вас запитати, чому це ми стояли в черзі, коли он стоїть ще одна абсолютно вільна колонка?

І мав відповідь:

— То колонка Стандард Ойл Компані...

Он як! Стандард Ойл Компані... Значить, не радянська?! З цього приводу можна чекати ще більше...

І наочно тоді передо мною стали цифри і параграфи з розмови товариша Бурнгольца вчора увечері в радянському консульстві, у великій залі, де царські послы

давали балі й рапти, де брязчали остроги і довгі шаблі на коліщатках котилися по паркету підлоги...

При чому ж тут Босфор, Золотий Ріг і Принцові Острови, при чому тут романтичний арсенал нікчемної поезії, коли біля автоматичної колонки радянського нафтосиндикату стоять черги, а в колосальних сховищах Стандарт Ойль Компані іржавіють неспродані нафта й бензина? Хіба не в цьому поезія, хіба треба поезії піднесенішої і прекраснішої — й чи може вона бути? — ніж короткі, лаконічні рядки телеграфного оповіщення з газети?

— Пробачте, товаришу Бурнгольце! Я не уважно слухав вас...

2. хаджі ібрагім

День видався прозорий і теплий. Над верховинами Двох Братів ліворуч затоки не було обов'язкової за останні два дні зловісно-сизої хмари, і захопивши фотографічного апарата, я — разом з милим професором Олександром Панасовичем Суховим, виходить: ми — ви-йшли з готелю поблукати містом...

Професор приїхав до Ізміру на день пізніше, за мене, а я за день вже встиг більш-менш орієнтуватися в топографії міста. Коли ж додати до цього ще трохи властивої мені самовпевненості, то й можна буде зрозуміти, чому я став за гіда.

Ми пройшлися кривими й поплутаними провулками базару, зупинилися коло мечету, щоб зфотографувати двох богомільних туркень, що приїхали, мабуть, звідкись іздалеку на високій двоколесній гарбі, блукали коло крамничок мідників, бляшаників та слюсарів, коло еспаньольських їдалень і галянтерійних магазинів і на решті стали вибиратися якоюсь крутою, незнайомою мені вулицею в гору.

Назустріч нам траплялися грузовики й автомобілі, натовп проходив повільно, блискучо лаковані ізмірські карети, яких я ніде не бачив до того, з величними машталірами на козлах обережно спускалися з гори...

Моя фото-манія дійшла свого апогею. Я зупинявся що два кроки, клацав апаратом, прикладав руку до козирка кашкета й казав: тешекюр едерім,— що по-нашому значить: дякую...

Публіка з охотою дозволяла себе фотографувати й тут, як і в Стамбулі. Лише один дідусь в крамничці, де продавалося посуд, філіжанки до кави, карафки й фальшиві наргіле* (спеціально для туристів) категорично заборонив себе фотографувати. Крамничку ж дозволив... Я не міг зрозуміти, в чому справа, але професор пояснив, що дідусь, мабуть, вірить у те, що, зфотографувавши його, я можу все, що схочу, робити з ним... Тобто, коли я одріжу руку на знімкові — в нього щось станеться з рукою, коли ж проколю те місце, де має бути серце,— він помре. Я задовольнився з таких пояснень, хоч подумав: чи ж розповсюджується чаклування з фотографією на неживі речі, бо ж крамничку свою дідусь фотографувати дозволив?... Ми продовжували дертися в гору крутою вулицею. Зустрічних меншало на нашому шляху... Вже стали траплятися напнуті чадрами туркені. Двох я схопив на плівку й це були останні екземпляри сором'язливої породи жінок у турецьчині... Можливо ж просто обличчя в них було, якимся чином пошкоджено, бо навіть богомільні, що їх ми зустріли коло мечету, були з відкритими обличчями. В усякому разі, наприкінці 1928 року по всіх містах Туреччини, де тільки довелося мені бувати, дев'яносто дев'ять відсотків жіноцтва ходить без чадри...

Караван верблюдів лежав під стіною древнього кладовища.

Ми проходили попід стіною, заглядали в ґратовані вікна, оглядали напівзруйновані пам'ятники, дивилися на кипариси, що гнулися, як тополі під вітром, дивилися на море, що лежало внизу, спокійне й нерухоме, як дитина після надто рухливої гри... Позавчора на морі панував шторм

* Наргіле — приладдя палити тютюн.

і набережжя заливало водою на півметра. Коні зупинялися в панічному острасі й ніякими силами не можна було їх примусити тягти далі розгойдани й вагон конки...

Нарешті закінчилося кладовище.

Ми стояли коло рогу його стіни й дивилися на шлях... Він зникав десь у глибокій далині, між зеленими кучугурами дерев, серед яких професор розібрав своїми на дивовижу короткозорими очима оливку. Виходить, ми муслі продовжувати наші мандри.

— Професоре,— сказав я,— а чи не хотіли б ви перед, чим покидати межі цього міста, зайти до ось тієї коршомки й випити філіжанку кави? Я почуваю, що без підтримки не зможу далі йти...

Професор пристав на мою пропозицію, і за дві хвилини ми сиділи вже за столом у кав'ярні й софраджі готував нам міцну запашну каву...

Признатися по правді, я заздрив і зараз заздрю професорові. За півтора місяці перебування в Туреччині він настільки оволодів мовою, що міг вільно розмовляти з турками на будь-яку тему, починаючи з дитирамбів турецькій природі й закінчуючи економічними й філологічними диспутами.

В кав'ярні було чоловіка з десять гостей, вони сиділи коло двох столиків і гуляли в доміно... Буйний промінь падав у велике вікно на стіл, на обличчя гралів, на підлогу, всіяну білими недокурками дешевих сигарет.

Поки професор розмовляв з гралями, я встиг зфотографувати групу... Невдовзі ми вирушили далі, до оливкових гаїв

... — Ось до цього я зараз звернуся, — сказав я професорові.

Ми йшли поміж двох рядів столітніх оливок. Їхні стовбури, сірі з відтінками срібної сивизни, були плутані й нагадували людські руки... часом навіть можна було вгадувати в хитромудрій плутанині дерева гримасу людського обличчя.

Ми наздоганяли старенького турка. На ньому висіло щось схоже на звичайну сірячину, чоботи його дивували своїм гігантським розміром. Через плече йому висіли шкуратяні сакви... Кепку, що її він носив козирком набік, було обмотано зеленою ганчіркою.

— Здрастуйте, дідусю, — сказав я, — куди поспішаєте?

— У могилу, — відповів старий, а що мій запас турецьких слів було вичерпано, то нитку розмови підхопив професор.

Професор володів таємницею починати й вести розмову так, що одразу ясно ставало хто такий той, що з ним розмова йдеться; за якісь десять хвилин ми вже знали, що дідусь колись побував у Росії, потім того кинуло його в Італію, й знов так, у військові перебуваючи, багнетом своїм допомагав союзній інтервенції настановити верховним комісаром Криту королевича Георгія... Дізналися ми також, що у старого шестеро синів, але живе він один на старості...

— Важко жити, — додав дідусь...

Я йшов поруч мовчки й роздумував над долею незаможного селянства Турецької Республіки, над тим, що людською силою, активною силою в боротьбі за національне визволення Туреччини було теж таки незаможне селянство. Його кров'ю кропилося поля й камінні кучугури анатолійських степів. Воно тілами своїми наклало барикаду, що перегородила окупантам шлях до Ангори. А тепер те селянство одержало неповноцінну податкову реформу та можливість жінкам скинути чадру, а чоловікам — феску... Це в корінь знищує економічну залежність турецького батрака від куркуля й від імама! Це заступає йому хліб! м'ясо! — він сидить при дорозі, пасе поміщицьких овець і гризе рудими зубами папірець про податкову реформу, а феску хоч і зняв, так кепку носить козирком набік, бо чоло мусить бути одкрите для очей Аллаха...

Наш дідусь привів нас до селища Буджа - Кей.

Подвір'я було обведене високим глинобитним парканом. Великі, високі ворота привітно розкрилися перед нами...

Ми пройшли алеєю олеандер і магнолій. Назустріч нам кинувся ласкавий собака, тричі гавкнув і побіг попереду нас, ніби показуючи дорогу. За поворотом алеї біліла хата, ми наблизилися й побачили, що коло хати стоїть чепурненьке авто... Я здивовано глянув на професора? Професор дивився на авто короткозорими очима...

Наш господар виніс із хати стільці й ласкаво запросив нас сідати. Ми сіли подякувавши. Просто перед нашими очима лежала уся господа... Шестеро батраків обробляло землю поміж деревами оливкового гаю...

— В мене тридцять акрів оливок... — сказав наш господар. — Але могло бути й більше... Я спав на твердій лавці й відкладав кожного п'ятака — тепер я маю шестеро синів і цю хату й цю землю... Але мої сини — вчені люди, один служить в поліції, другий імам, третій завідує елеватором, інші також пристроїлись... В мене шестеро синів і я їх вивів у люди, тепер шестеро робітників обробляють мою землю... Нічого, робітники хороші — я ходив у Мекку й лишав на них господарство, самі вправились, нічого не вкрали, про все подбали...

Мені кортіло запитати про автомобіль.

Мені кортіло запитати про автомобіль, бо я вже одного разу помилився, узявши нашого ласкавого господаря за незаможника. З нього ніякий незаможник. Він таки справжній куркуль, він навіть хаджі, до усього в додаток... Тому це й кепку його обмотано зеленою ганчіркою.

— Авто не його, авто його старшого сина... Він спить у хаті, приїхав одвідати батька...

Хаджі Ібрагім зірвав троянд у своєму саді... Був місяць грудень, ізмірські обрії прозоро ясніли — море внизу під горою лежало, як дитина, стомлена надто рухливою грою. Позавчора на морі панував шторм... 91

Ми прощалися з Хаджі... Він прикладав руку до чола й до серця, запрошував приходити весною, коли цвістиме мигдаль, забирати з собою дітей і жінок... В нього можна буде жити хоч і місяць, хоч і два...

Ми знову прямували на Ізмір. Професор мовчав, перекладаючи з однієї руки до другої віник найрізноманітніших трав, що збирав він їх для гербарія своєму синові. Я теж мовчав і думав про Хаджі Ібрагіма й про його шістьох синів та робітників... Мені ставало ясно, що не безсонні ночі Хаджі Ібрагіма на твердому ослоні, не його завзята ощадливість, а проклята праця шести робітників в оливковому гаї дала змогу синам Хаджі мати автомобіля й вершити долю турецького незаможного селянства в Кемалістській Республіці...

3. Nostalgie *

Аборигени сказали мені:

— Обідати ви будете у Полякова... Це не далеко. Не дорого й пристойно.

Я не мав рації не довіряти аборигенам. Регулярно з того дня я обідав у Полякова. До ресторану з вивіскою чотирма мовами: грецькою, турецькою, французькою і руською — було дійсно не далеко. Треба було вийти з консульства, завернути в перший провулок ліворуч, і простора ніша парадного входу приймала вас у теплі, запашні обійми. Поляков-Ефенді, потираючи пухкі волохаті руки (волосся в нього росло, здається, і на долонях також), запрошує до столу.

— Сьогодні чудовий обід... Бульйон? Борщ руський? — Біфштекс? Ну, тоді курочку!

Й коли б ви навіть не хотіли — ви берете курочку...

— Фьодор Степанович, — звертається Поляков-Ефенді до повновидого рожевого офіціанта, перевантаженого тарілками й карафками на чорній лакованій таці, — їм курочку...

* Сум за батьківщиною.

Фьодор Степанович ставляє тацю на стіл і біжить до дверцяток у кухню.

— Одну курку по-віденському! — кричить він, прикладаючи руку до рота, як рупор. Не розумію, для чого треба так голосно кричати? З'являється підозріння, що за дверцятками в кухні усі глухі або ж кухня в Галаті й Фьодор Степанович кричить в тунель, що сполучає Галату з Перою.

Одначе їжу приносять досить швидко, свіжу й смачну. Навіть наш батьківщинний, якщо граматика дозволить, „нарзан“ можна дістати за не високу ціну.

— Ви надовго приїхали? — запитує Поляков-Ефенді.

— Як би вам сказати... — старано пережовую я курку.

— Тимчасово? — догадується він, а я не маю намірів його розчаровувати. Поляков-Ефенді зідхає.

В Олександрівському він був чималим „гвіром“*. Його поважало усе місто. Та що там місто — вся округа знала його, як свої п'ять пальців... Але ж — життя. В житті не знаєш, де загубиш, де знайдеш. Прийшла революція. Хай живе революція! Він не був проти. Боже збав! Він завжди був революціонером. Хіба єврей може бути за царя? Він завжди проти. Установчі Збори — інша річ... А більшовики — то третя річ. Ви розумієте — „хто був ніщо той став усе“ і навпаки... Й Поляков-Ефенді, ставши „нічим“, почав думати, чим би його зайнятися вигідним і спокійним. Це по-нашому „релігія опіум для народу“. Він висловився інакше.

— Ви мене розумієте? Я не думаю, щоб ви були стільки... нерозважний. Коли в людини болить живіт, що їй дають в аптеці? Опіум!

— Опій, — зауважив я.

— Опій, опіум — все одно. У людей тепер не живіт болить, не при обіді кажучи, а душа... Дайте людям трішечки опіуму — релігії, щоб в них не болів живіт — душа!

* Багачем

Поляков - Ефенді вирішив стати равіном. Його напевне обрали б, бо повагою він користався й на лікуванні душ знався також. Але знову більшовики... На цей раз їх прогнали білі. Його старша дочка втекла з офіцером. Громада не обрала на равіна людину з заплямованою репутацією, і Поляков - Ефенді емігрував до Туреччини з Феодосії на грецькій шаланді. Тепер він власник ресторану й його дочка сидить за касою, а зять — той самий офіцер, з яким вона тікала, — Фьодор Степанович подає відвідувачам ресторану борщ *à la rus* і котлети по-київському...

Мою увагу притягує другий офіціант — на вигляд молодший і сумний. Сум, а може безсонні ночі, поклали сліди на його голені шоки й на трохи припухлу від голярки, майже дитячу верхню губу. Його чорне непокірне волосся старанно зализане бриоліном, чи іншою якоюсь спецією, було поділене рівним шнурком проділу. Мені здається, що цей проділ коштує йому чимало зусиль. Я намагаюся сісти так, щоб подавав мені він і нарешті ми знайомимось.

Пообідавши, я дістав з сусіднього столика „Возрожденія“, витяг цигарки й почав обмацувати руками кишені, шукаючи сірників... В мене напевне були сірники, але вони завжди тікають від мене саме в той час, коли їх треба... Я поглядом обвів залю, шукаючи когось, хто паляв би, і зупинився на молодшому офіціанті. Він стояв у кутку залі, перекинувши через руку серветку, в позі дуже втомленої людини — людини, що радіє з кожної хвилинки відпочинку... Мить — і його вже не можна було впізнати. Зігнувшись уклінно, він поспішав до мене, на ходу витягаючи з кишені пуделко сірників, і не встиг я опам'ятатися, як запалений сірник опинився коло моєї сигарети. Я припалив, хоч признатись мені стало трохи не по собі.

— Дякую... — промовив я. — Щиро дякую... — і розкрив перед ним цигарошницю.

Альоша недовіжливо подивився на мене, озирнувся швиденько навколо й узяв сигарету.

Другого дня він обслуговував мій столик. Ми вже розмовляли з ним, як давні знайомі, і він розповів мені невеличку історію, з якої я довідався, що сам він з Ростова, з „пристойної“ родини, закінчив гімназію і в армії барона Врангеля був під-поручником.

— Ви не можете собі уявити, як нам важко тут... Ой, як важко! Фьодорові Степановичу не так, він хоч і офіціант, але він хазяйський зять, а я не маю дня відпочити... Цілий рік, як заведена машинка!..

— І скільки годин на день ви працюєте?

Альоша подивився на мене здивовано.

— Скільки прийдеться, в нас ресторан починається тільки тоді, коли останній гість вийде з залі... А це буває часом дуже пізно... Тут людям нічого робити, тільки по ресторанах шляються...

В його голосі була майже зненависть.

— А в нас офіціанти об'єднані профспілкою, восьми-годинний робочий день, — сказав я, — день відпочинку і відпуск за рахунок адміністрації...

— Не може бути? — вигукнув Альоша. — Які щасливі... Ми ж не маємо навіть години, щоб піти до синему, подивитися картину, почитати книжку... Я ніколи не думав, що це так важко — бути офіціантом...

Його покликали до сусіднього столика. Нашу розмову ми закінчили коло дверей. Він неодмінно хотів подати мені пальто.

— Це ще нічого, тепер я майже щасливий — я не голодую... Жахна річ — голод, вам не доводилось? Ми попродали гвинтівки, і нагали й уніформу, аби не померти з голоду... Я розкажу вам, якщо час буде. Мене ніхто не хотів приймати на роботу — в мене були розкішні вуса...

Я зацікавився.

— Вуса?

— Так вуса. Прийдеш до ресторану — не приймають, офіціант мусить бути голений. А вуса в мене, одна тільки згадка... Нарешті Поляков прийняв, він тут

новий був, не знав порядків... Потім гості стали жалітися: що це? — кажуть, — у вас не можна розібрати де порядна людина, а де лакей... Довелося зрізати трохи. Знов незадоволені. Ще зрізав, лишилися англійські, знаєте, як соплі під носом — і самому неприємно й знов таки жаден англієць не хоче, щоб я йому подавав... Довелося знищити. Тепер тільки згадую. Навіть картки фотографічної не лишилося...

Вперше в житті я дав людині „на чай“. Мені було соромно й незручно і я дав йому, мабуть, більше, ніж в таких випадках треба давати, він розтопився в подяці, струсив щіткою невидимі порошинки з мого пальта, і я пішов до консульства...

Grand rue de Perá, як ріка несла човни людських тіл. Думалося про першу в світі Республіку Праці й про її ворогів.

Бідний Альоша! З нього таки виробився справжній лакей, офіціант, якому не дозволено навіть мати вусів, щоб не ображати вусатих відвідувачів. Він уже з заздрістю слухає про профспілку в країні, з якої його вимели, як вимітають сміття з хати, він вже майже трудівник... Він вже починає усвідомлювати ганебність тих, хто тільки ходить по ресторанах, але він і заздрить їм. Він і сам хотів би бути на їхньому місці — тільки навряд чи це йому вдасться. Він зостанеться офіціантом, усе життя збиратиме „чай“ і все це, зціпивши зуби, все це згадуючи блискуче минуле. Його діти, можливо, забудуть батькове походження. В них буде мати туркєня, і працюючи офіціантами, вони ненавидітимуть пихатих чужоземців і своїх же хазяїнів клясовою зненавистю, як визискувачів. Альоша — просто хотів на „чай“. Це не так важко — дати двадцять копійок колишньому своєму ворогові, можна навіть карбованця дати за нагоду пересвідчитися в тому, як звироднюється російська еміграція, як вона починає клясово розшаровуватись: бо Альоша серед емігрантів на становищі трудящого, Поляков-Ефенді та Фьодор Степанович — комендант потягу гене-

ПЕРЕБУВАННЯ НІ-
МЕЦЬКИХ ПРОЛЕТАР-
СЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
У ХАРКОВІ

Т. Т. КУРТ КЛЕБЕР, КАРЛ
ГРЮНБЕРГ, ПЕТЕРСОН, ГАНС
ЛОРБЕЕР, МАРХШВІЦЕ, БЕЛА
ІЛЕШ, МАТЕ ЗАЛКА СЕРЕД
ЮНАКІВ ШКОЛИ ЧЕРВОНИХ
СТАРШИН

ПЕРЕБУВАННЯ НІ-
МЕЦЬКИХ ПРОЛЕТАР-
СЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
У ХАРКОВІ

Т. Т. КУРТ КЛЕБЕР, КАРЛ
ГРЮНБЕЕРГ, ПЕТЕРСОН, ГАНС
ЛОРБЕР, МАРХШВІЦЕ, МАТЕ
ЗАЛКА СЕРЕД УКРАЇНСЬКИХ
ПИСЬМЕННИКІВ—КИРИЛЕНКО,
КАСЯНЕНКО (РЕД. „ВІСТЕЙ“),
ЛЕБІДЬ, ДИКИЙ, ШМИГЕЛЬСЬ-
КИЙ, НАТАЛЯ ЗАБИЛА, МОМОТ,
КОВТУН, ПАНЧ, МИКИТЕНКО,
ПЕРВОМАЙСЬКИЙ

рала барона Врангеля — на становищі буржуазії... А про батьківщину, про Росію — важко згадувати. Це ж так давно і так далеко, мов вигнання з раю... Жити! — більше нічого... Немає надії на поворот. Від того — біль. Від того, викрикуючи в дверцята кухні. „Одну курку по віденському“, Фьодор Степанович до болю стискує кулаки й скрегоче зубами. Ніколи вже не командувати парадом і не бути комендантом потягу претендента на диктатуру.

Перед самим від'їздом своїм з Туреччини я зустрів Альошу на Пера. Ми привіталися.

— Йду до Sine-Opeга, сьогодні „Nostalgie“, з життя еміграції. Може й ви підете?

— Ні, мені треба збиратися, я вже додому їду...

— Додому? Туди? — схопив мене за руку Альоша. Я мовчав.

— Ви мене простіть... „Nostalgie“... В мене в Ростові жінка, вийшла вдруге заміж і діти,— в мене двойко маляток, від'їздив — старшому було чотири роки,— і діти в піонерах... Скажіть, що це таке піонери?

Пера, як ріка, несла човни людських тіл...

4. лола

Ми пірнули в темний провулок з круглою світляною вивіскою на розі, проминули групу молодиків, що скупчилася коло миршавої вуличної повії, знову кудись звернули—чи може й не звертали—не пам'ятаю,—і перед нашими очима стали двері білогвардійського ресторану „Роз Нуар“. З-за дверей плинув Чайковський, вібривала віольончеля і обличчя порт'є випромінювало меланхолією. Він, не втрачаючи свого меланхолійного вигляду, зняв з нас макінтоші, підхопив капелюші й широко розкрив двері до залі...

Як ми попали сюди?

Це дуже проста і нескладна історія.

Другого дня пароплав мусив забрати нас — ми їхали до СРСР: я до Харкова, мій друг — до Москви. Нам нічого було робити вже в Туреччині. Навіть чемодани

98 запаковано. Лишалось тільки сісти в таксі й їхати до порту. Ми вирішили останній наш вечір присвятити установам розваги... Не те, щоб нам було сумно й ми хотіли розважитись. Ні, нам було дуже весело й легко й приємно залишати Туреччину, бо нас чекала наша батьківщина — СРСР. Ми хотіли подивитися, як розважаються тут ті, кому з тих чи інших причин буває сумно... А для мене певний інтерес, і чи не найбільший, мають ті, кому випало розважати сумних і незадоволених з життя чиновників, крамарів і офіцерів, російських емігрантів і т. д.

Спочатку ми забрели до „Фантазіуму“. Трое жінок сиділо в порожній залі й перегукувалось з музикантами на естраді. В їхніх півголосних вигуках часто траплялися щонайщиріші російські вислови... Ми сіли в куточок, попросили кави й, не допивши її, вийшли. Метр д'отель прошепотів нам, провожаючи до дверей:

— Вчора в нас був бал, і всі жінки перевтомилися, це випадкова публіка, вони дійсно непристойно поведуться... Заходьте завтра...

Ми не тому вийшли з „Фантазіуму“, що жінки там непристойно поводитися, не тому, що там не було крім нас відвідувачів, а тому, що... Ну, чому? Я не можу дати вам відповіді, та й не тільки вам, але й собі також... Мені здавалося в той вечір усе в тому „Фантазіумі“ навмисним: стелі низькі й до того ще знижені ситцевим пологом, що між ним і стелею горіли матові лихтарі освітлюючи скупі плями жовтавого кольору залю. Стіни розмальовані фантастичними китайсько-руськими візерунками, лампи на кожному столику з абажуром іншого кольору. Вони всі горіли в порожній залі, і червоні, сині, жовті, блакитні, фіолетові й інші плями абажурів драгували око... Потім того китайські мініатюрні парасольки. Я не пам'ятаю, де вони лежали, але в усякому разі — вони глибоко впали мені в пам'ять. Цей „Фантазіум“ спеціально, мабуть, розраховано було на людей з слабкими нервами або, навпаки, на людей з міцними

нервами, яких не може нічого вразити: ні русько-китайське малярство на стінах, ні ситцева стеля з захованими за нею лампами, ні різнокольорові абажури, ні матюшня трьох жінок, матюшня навмисна — ось вам руська жінчина!

Мій друг поспішав, енергійно розмахував руками, мотав головою добродушного орангутанга й плювався.

— Леонід! — голосно шепотів він мені. — Яка низисть... Вони не мають жадного чуття, вони загубили все, що може загубити людина... Для чого ці матюки? Для чужо-земців? Ось вам руський дух!

— Ну, заспокойся, Бетта, — вони нічого спільного не мають з Росією... Вони нічого спільного не мали з нею й раніше. Заспокойся...

Бетта не хотів заспокоїтись. Три роки тому його били білогвардійці в ресторані за те, що він більшовик... Били його в „Петрограді“. Він не захотів йти знову до „Петрограду“, і ми пішли до „Роз Нуар“.

Блідий офіціант з обличчям зневаженого принця, з очима фаворита імператриці і горбинкою лейб-гвардії офіцера на орлиному носі зігнув перед нашим столиком затуляту в блискучий фрак спину. Нам совісно стало за свої піджаки й не першої свіжості комірці. Призирство світилося в очах зневаженого принця.

Ми замовили лімонад з неймовірно гучною назвою і почали розглядати залю. Різнокольорові світляні кулі на тонких дротинках, гармонійно розташовані, звисали з стелі. Стіни, розписані картинами ресторанного життя, створювали ілюзію продовження залі. За трьома шерегами столиків сиділи поодинокі гості. Оркестра в кутку під орудою бравого угорця продовжувала мадьяризувати Чайковського. В чималій ніші за оркестрою на високих табуретках коло не меш високої стойки сиділо кілька мужчин і пили сода-віскі... Над нішею висився балькон. На його бар'єрі красувався портрет Газі, у фракці, у твердому комірцеві, твердобородий, гостроокий. За бар'єром, знов таки за столиками сиділи компанії вже на веселі... Оце й усе.

100 Оркестру замінив джаз-банд. Меланхолійні обличчя стрепенулися. Руки жінок машинально поправили декольте. Кілька мужчин підвелось й уклінно запросило дам до танцю. На балконі підпили жінки підспівували джаз-бандові. Пари зачовгали між столиками...

Ми сиділи мовчки. Нас цікавила кожна дрібниця. Обличчя угорця - диригента, офіціант з обличчям принця, товстий турок, жінка за сусіднім столиком (вона тоскно поглядала на нас), дівчина з тацею шоколаду, тансер в лакованих черевиках і білих рукавичках...

— Леонід,— промовив Бетта.— Глянь праворуч, другий столик від оркестри...

Я озирнувся.

За столиком, що на нього радив мені звернути увагу Бетта, сиділа гімназистка восьмої класи N-ської імператорської гімназії... Коричнява довга сукенька, гімназіальна уніформа, білі вузьенькі манжетки, білий комірць,— гімназистка на вечірці в подруг. Простенький світло-шоколадного кольору капелюшок з наївним сутажевим метеликом доповнював її одяг.

В мені прокинувся інстинкт „ловця чоловіків“.

— Бетта,— сказав я,— ми мусимо з нею поговорити... Запроси її до нашого столика.

Бетта відмовився.

— Я не знаю, як це робиться...— відповів він.— Запрошуй сам...

— Я також не знаю...

Ми довго й гаряче сперечалися, кому належить запрошувати до нашого столу гімназистку восьмої класи. Й коли вже було остаточно вирішено, що запрошуватиме Бетта— вона зникла...

Ми обнишпорили очима всі закарпелки залі— її не було...

Між столиками продовжували човгати пари, джаз-банд витарабанював „Валенсію“, жінки на балконі підспівували, звисивши голови й руки через балюстраду . . .

.

... Вона підійшла до нашого столика й, стримано подаючи руку, запитала по-руському з виразним не то німецьким, не то французьким акцентом:

— Ви росіяни?

— Так... А ви звідки знаєте? — це Бетта.

— Мені той сказав... кельнер...

Стало нараз нецікаво. Поперше, для мене весь сенс знайомства був у тому, що вона росіянка — її вимова враз розвіяла моє переконання. Подруге — кельнер, на чай і т. д. Не хороше...

Бетта спокійно розмотував клубочок розмови.

— Як її звати? Лола. О, ні, вона не росіянка... Її батько був француз, мати — еспанка, виховувалась вона в женецькому коледжі до чотирнадцяти років...

— А потім?

Лола понурила очі. Я помітив на віях крихотки застиглої фарби...

Офіціант подав вино, хоч ми його й не просили, але це було до речі. Бетта налив у високі тонкі чарки й чокнувся з Лола.

— А далі?

— Далі... З'явився він... Та хіба це вам так цікаво? Ах, ці росіяни! Вони завжди розпитують, з ними ніколи не можна бути по-простому, все в них з вивертом... Чого ти не п'єш?

Лола зверталася до мене.

— Це не обов'язково, пити...

— Вино? Обов'язково! Ти палиш?.. Дай цигарку...

Я знову мовчав. Бетта, запалюючи сірника, сказав їй:

— Мій друг думав, що ти росіянка...

Вона ледве помітно здригнулася й швидко кинула на мене оком.

— Як тебе звати? — ковтнула вона вина з шклянки.

— Григор... — подумавши хвилинку, відповів я. І здивувався: чому не назвав справжнього імени? Та все одно. Ім'я — це умовний папірець, його можна пожмакати й кинути в урну для сміття... — Чи то пак, — Георгій... 101

102 Знову вібрувала віольончеля і угорець - диригент ходив між столиками зі скрипкою коло підборіддя, приємно всміхався...

— Валенсію! — крикнула жінка з вогне-но-рижим волоссям, перегнувшись через поренчата балькону.— Валенсію... Доволі тоскних!

Офіціанти мотнулися на крик. Угорець одставив скрипку од підборіддя їй, повернувшись до балькону, щось незрозуміле крикнув. Жінка зойкнула і зникла. За мить вона вже була внизу у залі, стояла перед угорцем і щось кричала йому в обличчя.

— Ах! — угорець схопився за щоку. На ній горів свіжий, як оладка, ляпас.

Офіціанти — не знаю, може вони навмисне допустили до ляпасу — офіціанти схопили жінку під руки, хтось кинув їй на плечі пальто, нап'яв на голову капелюшка... Вона пручалася й кричала — стихла лише за дверима... Коли ж офіціанти повернулися з вестибюлю й зайнялися кожний своєю справою, у вестибюлі раптом почувся зойк, брязнуло скло, хряпнули двері, затупотіли ноги...

— Йдемо звідси, — сказала Лола, — мені здається, що ви не хочете бачити скандалу... Це тільки початок.

Була вже третя година ночі. Лола завела нас у якусь непевного вигляду крамничку й звеліла купити велику пляшку червоного вина, шоколаду й цигарок.

— Протівне місто Константинополь, — вона говорила всю дорогу, — я перебувала вже по багатьох столицях світу й ще не бачила нічого подібного! Це якась діра, я не знаю, коли я з неї виберусь...

— Як ти сюди попала?

— З Ангори...

— А до Ангори?

— З Багдаду... Раніше я танцювала в Мадриді, моя спеціальність — еспанські танки... Дома я покажу тобі картки — я танцювала в Кармен! Еспанці також протівний народ — я не можу на них дивитися без призирства... Зрозуміло — чому. Я думаю про мужчин...

Нам лишалось пройти кілька кроків, і ми були б уже коло американського посольства.

— Тут, — сказала Лола, і ми стали сходити вгору по брудних сходах...

— Добре, що немає порт'є. Він би або не пустив вас, або треба б було йому дати грошей... Це пристойний пансіон.

Ми проминули двері трьох поверхів.

— Не стукайте ботинками, — сказала Лола, починаючи сходити на четвертий поверх. Ми мовчки йшли за нею. На шостому поверсі, найбруднішому й найхолоднішому, вона штовхнула двері в облуплений, зеленій стіні...

— В мене не прибрано, ви мене вибачте...

І почала хазяйнувати: накрила ганчіркою помийне цебро, спустила воду в рукомойнику, глянула на стіл і стомлено засміялася — на столі стояв казанок з якоюсь їжею, порожня пляшка, недопалки... шматки хліба, лушпиння бананів.

— Хоч і не прибирати — все одно, — сказала вона, — от так я живу, ти, слідчий...

Я почервонів.

— Я не слідчий...

— Знаю...

Вона запалила газову пічечку.

— Тут холодно... Гляньте!

Лола підійшла до стіни й смикнула за шнурок — одсунулась фіранка, і ми побачили вікно, стіну-вікно... Три стіни її кімнати були шкляні. Може, тут було ательє якогось художника або фотографа, подумав я... Та це не важко. Вона платить за кімнату вісімдесят п'ястрів на день...

— Я мушу переодягтись... — повідомила Лола.

— Ми одвернемось...

— Як хочете...

Ми розуміли її — в неї єдина сукенька, єдина пара шовкових панчіх, єдині черевики. Це її спецодяг. Вона мусить проходити в ньому якнайдовше... Зрозуміло, вона мусить берегти його.

104 За дві хвилини Лола в квітчастій, бруднувтій піжамі лежала на ліжку.

— Ну, давайте пити вино... Слідчий, наливай!

— Я не слідчий, — нахмурився я.

— То чого ж ти до мене прийшов?

— Можу піти...

— Ні, краще налий вина...

Бетта зробив це за мене.

Лола випила вина, знову розказувала нам про Женеву, про Ангору й про те, що в Ангорі один француз пожалів її й дав грошей, щоб приїхати до Константинополя.

— Тільки пожалів? — спитав Бетта.

— Ні...

— Я все таки думаю, що ти росіянка... Де ти вивчилась говорити по-руському?

— В мене були знайомі росіяни, один... князь... я з ним жила в Мадриді... два роки...

Вона показала пальцем на стіл.

— Подай мені...

— Що?

Я подивився на чорне, лаковане, з червоними смугами пуделко.

— Це?

— Так...

— Що це?

— Це подушечка курити опіум... Коли куриш опіум, голова важніє й провалюється на звичайних подушках... Мені подарив її один капітан у Марселі.

І вона запалила опіум...

Вона запалила опіум і мовчала, і ми з Беттою теж мовчали.

— Ти пишеш вірші? — нараз запитала вона мене.

— Відкіля ти знаєш? Тобі Бетта сказав?

— Ні, я по очах твоїх... Прочитай.

Я прочитав їй вірш про проституток на Пера. Читав українською мовою, і вона все зрозуміла.

— Не треба так писати... Ти не туди дивишся. Ти молодий, а пишеш, ніби все навкруги гідне смерті... Пиши веселіше! Давай я тобі почитаю вірші...

— Читай...

Вона відкинула геть люльку, головою обіперлася на свою лаковану подушку, ніби хотіла її роздавити вагою голови, і, здавалось, заснула.

Я подивився на Бетту.

Він, схиливши голову, дивився на підлогу. По підлозі, швидко - швидко рухаючи вусами, біг великий тарган...

— У лукомор'я дуб зелений,
Златая цепь на дубе том,
И днем и ночью кот ученый...

Вона читала Пушкіна. Лола читала Пушкіна, як читають його гімназистки на гімназіяльних вечірках. Вона зовсім не акцентувала, слова в неї лилися плавко й легко, як у справжньої росіянки... Вона справжня росіянка! — прочитав я в очах Бетти. — Він трохи не крикнув цього вголос. Я спинив його легким рухом руки...

Лола впала в глибокий транс. Вона лежала, відкинувши голову й закривши очі, і продовжувала читати... Вона закінчила посвяту й перейшла до першої пісні „Руслана і Людмили“...

Ми мовчали.

І коли вона закінчила читати, спіткнувшись не пам'ятаю на якій строфі, я нахабно запитав її:

— Для чого ти брехала про Женеvu? Про батька француза і матір еспанку? Про чотирнадцять років і про руського князя...

— Про князя я не брехала! — крикнула Лола й спохватилася. — Йди геть, слідчий...

Потім несподівано розплакалася й крізь сльози говорила про те, що в неї лише п'ятдесят піястрів у кишені, що за кімнату треба платити, що агент якогось бюро взяв її фотографічні картки, обіцяв влаштувати у вар'єте й не приходять вже тиждень, що вона знала — ми більшовики й не хотіла, що ми знали про її похо-

106 дження... їй легко імітувати акцент, вона весь час за кордоном... І ця гімназіальна уніформа — це для бувших офіцерів, вони люблять, щоб хоч щось їм нагадувало минуле... Ах, як вона їх ненавидить! Вони загубили Росію... А її зробили повією — полковою, бригадною, армійською, всесвітньою... Скільки країн, скільки міст, скільки ліжок і обіймів...

Бетта заспокоїв її, дав випити вина.

Ми стали прощатись. За шкляними вікнами кімнати Лоли загорівся зимовий холодний світанок. Грудневий вітер летів з Чорного Моря... Вітер з нашої батьківщини.

Ми залишили Лолі грошей.

Вона дякуючи сказала мені:

— Слідчий, не будь песимістом... Ти ж більшовик? Кажуть, що ви з заліза...

Ми спустились по сходах з шостого поверху. Порт'є вже стояв коло дверей. Він підозріло подивився на нас і хотів щось казати, але я заткнув йому пельку лірою... Він зняв кашкета й посміхнувся.

— Надобраніч, панове!

Надворі був день...

5. ніч 1002

Я поставив машинку на невеличкий столик, прикріплений до вікна вагону, витяг з чемодану папір, запалив сигарету й став вистукувати листа за море далекою другою.

„Дорогий друже, — писав я, — в Стамбулі в приміщенні радянського консульства, там, де раніше жили царські амбасадори, учора сидів я проти каміна й думав про тебе... Може, тому, що ти далеко, і напевне тому — тут я люблю тебе ще більше. Кілометри, відстань — дуже важлива річ. І наша героїчна країна — звідси бачиш її перевагу, її велич... Так само, як з коханням. Більше кохаєш в розлуці. Це, мабуть, дуже тривіально, але в цьому треба переконатися...

За вікном нашого потягу море — Мармурове Море. Воно вдаряє в кремнистий берег, як безсилий в'язень у двері одиночної камери...

Що я роблю тут? Більш за все думаю. Про море: кожна хвиля самостійна, самостійно вона вдаряється в берег, розсипається бризками, клаптями скаженого мережива й звільняє місце для іншої такої ж хвилі, що початком її була перша. Вона була самостійною — ця перша хвиля, але без неї й без другої, третьої й т. д. не було б прибою. Одна хвиля — приємно свіжить, прибий — руйнує, розмиває берег“.

Так я писав, поглядаючи на море й згадуючи про перлюстрацію та світових байкарів від Езопа до Сергія Володимировича Пилипенка включно. Тепер я можу одверто сказати про те, що я намагався вписати поміж рядків мого листа. Туреччина прогнала, проганяє чужоземний капітал. Натомість вона завела політику підтримки капіталу національного. Коли на концесійній чи просто на англійській, французькій фабриці страйкують робітники — уряд допомагає страйкарям. Коли страйк на турецькій фабриці — уряд садовить страйкарів до в'язниць, вішає й розстрілює... Чи є в Туреччині комуністична партія? Поет-комуніст Назим Хікмет сидить у тюрмі. Це тільки перші хвилі колосального пролетарського прибою. Цей прибий розмие береги капіталізму, хоч якими їх дамбами підпирали б. Не допоможуть і кемалістські профспілки, щось на взірць італійських фашистських, що їх почали організовувати уряд і народня партія. Туреччина зрощує свій національний капіталізм, але вона зрощує й свій пролетаріят... Що ж, кваліфікованому могильщику й у Туреччині знайдеться чимало роботи.

В моєму купе шість місць. Вагони тут не такі, як у нас. Навіть їдучи другою клясою маєш місце лише сидіти. Місце м'яке, зручне, але лише сидіти. Шість чоловік один напроти одного по троє, майже торкаючись коліньми.

108 Над моєю машинкою схиляється молодий військовий. В нього приємне обличчя, чорненькі вуса, йому жарко, він розщібнув твердий комір форменного френча.

— Якою ви мовою пишете? — звертається він до мене французькою.

— Українською, — відповідаю я.

Зав'язується розмова. Мені дуже важко розмовляти. Мій невеличкий запас французьких слів вичерпується надзвичайно швидко. Ми переходимо на німецьку, але офіцер знає німецьку гірше, ніж я турецьку. Я розумію, що він запитує, скільки населення має Україна, але він не розуміє німецького рахунку. Нарешті я догадуюсь і пишу йому цифрами на спітнілому шклі вікна.

— Так багато? — скрикує офіцер... і в'яне. Йому є чого в'янути. Турецька офіційна статистика оголосила цифри останнього демографічного перепису, з яких видно, що населення республіки становить тринадцять-чотирнадцять мільйонів. За неофіційними відомостями — всього дев'ять - десять.

В нашу розмову втручається другий військовий, літній полковник. Він теж не знає жадної мови, крім турецької, і поміж нами розмова точиться більше на мигах, за допомогою мого турецько - руського словника, ухмилок полковника, сміху та гримас молодшого офіцера і т. д.

До купе зайшов низенький, кругластий турок у чорному коротенькому піджаку, в сорочці з одстібненим комірцем. Зіжмакана краватка виглядала йому з кишени. Туркові було жарко. Він витер хусточкою лисину, усмінувся й став схожий на добрих дідусів з дитячих ілюстрованих журналів.

Військові зустріли його незрозумілими для мене словами, усмішками. Дідусь безцеремонно взяв за плече молодика, що сидів напроти нас на канапці, підвів його й виштовхнув з купе під сміх військових, сам же сів на його місце. Молодик намірювався протестувати, але, почувши сміх, побачивши веселі обличчя, і сам засміявся.

Дідусь теж зацікавився моєю машинкою.

— Україня? — промимрив він після мого пояснення. — Русія?

— Не Росія, а Україна...

Да проститься мені — я не зміг йому пояснити, чим саме відрізняється Україна від Росії — не вистачило обопільно зрозумілого лексикону.

Дідусь витяг з кишені складану чарку. Потім того з другої кишені — флакон з прозорою рідиною...

— Запахливий старик, — подумав я, — а мені пити хочеться...

Він налив з флакону півчарки, витяг з кишені другу пляшку й долив чарку. По купе рознісся густий гострий пах анісу, рідина в чарці зробилася біло-молочною, як одеколон, коли його розчиняють водою...

Дідусь хильнув чарку, крякнув, витер губи, і розмова пішла жвавіше. Він, мабуть, розказував анекдоти, бо коло дверей нашого купе зібралося населення цілого вагону й реготало до сліз. Дідусь наливав собі чарку за чаркою, частував мене, інших, ліз цілуватися, обнімався й взагалі поводився, як на хрестинах або на весіллі.

Наш потяг мчав берегом Мармурового Моря, маршрутом Гайдар Паша—Ангора. Хвилі Мармурового Моря—Мармера Дениз—вдаряли в скелястий берег, вітер рвався назустріч потягові, рвав телеграфні проводи й крушив дерева на верховинах скелястих горбів...

Дідусь сп'янів, перецілував цілий вагон від кондуктора до останнього подорожнього, нарешті підійшов до мене й схопив за руку. Я не розумів, в чім справа. Пручатися? Даремно! Дідусеві пальці здавили мою руку, мов обценьками. Він витяг годинника й став дивитися на секундну стрілку, похитуючись на коротеньких товстих ногах...

— Доктор! — заревів увесь вагон і розкотився сміхом. Тоді я зрозумів, що дідусь продовжує веселитись... Він ще слухав мені серце, примушував показати язик і спитав, чи не болить живіт.

110 Пройшла ще година. „Доктор“ допив останню пляшку „дузіко“ й несподівано виявив знання руської мови.

— Руські, — крикнув він, звертаючись до мене, — дай ма водка...

Я розреготався мимоволі. Хороша слава лежить, а погана за сто верст біжить.

— Дай ма водка, — продовжував наступати „доктор“.

Мені починала обридати ця гра. Не пам'ятаю, що я крикнув чистішою українською мовою, одначе „доктор“ зрозумів і затих...

Невдовзі вагон заснув.

Вітер і буря бушували цілу ніч, і ранком виявилось, що ми прибудемо до Ангори з запізненням на чотири години. В мене ломило тіло від ночі, проведеної сидьма, боліла голова від тютюнового диму — я вийшов у коридор і став коло вікна дихати свіжим повітрям.

За ніч краєвид змінився. Ми їхали сухою, крем'янистою Анатолією, гори, порослі мохом, вставали обабіч рейок, суворі й величні... Де-не-де в горах піднімався димок, стремів у небо білий мінарет мечету. На невеличких плато анатолійські чабани у вивернутих вовною в середину бурках пасли овець... Меланхолійні чабани, відважні борці за національне визволення Туреччини. Тепер вони знову пасуть овець, як і до війни, коли під керунком Мустафи Кемалю, вони скинули в море грецьких окупантів...

Вони знову пасуть овець, а Мустафа Кемаль Паша — президент Турецької республіки...

„Доктор“ підходить до мене. Він проспався, став поважний і трохи суворий, його комірець на місці, краватку старанно вив'язано, можна думати, що він збирається в дансінг чи кафе. Він кладе мені руку на плече, показує на гори й питає:

— Гюзель?

— Гюзель, — погоджуюся я. — Дуже „гюзель“, просто прелість...

— Укранія гюзель? — не змовкає доктор.

Я забуваю, що він мене не розуміє, і починаю йому описувати Україну. Доктор слухає уважно й лише після довгої моєї тиради вибухає добрим сміхом... Я змовкаю.

— Хто ви такий?

Як вийти з такого становища?

Я дістаю з кишені стамбульську газету „Міліет“ й показую йому пальцем на те місце, де надруковано інтерв'ю з Павлом Григоровичем Тичиною. Там єсть і про мене кілька рядків. Доктор читає, і обличчя його розпливається в широку, як чорне море, посмішку:

— Шаїр? — дивиться він на мене.

— Не то щоб шаїр — просто письменник, не поет, а письменник...

На його обличчі здивовання. Мабуть, думає: який там з нього письменник, молодий і безвусий і взагалі...

В купе — молодик, так безцеремонно видворений учора „доктором“ — молодик грає на моїй губній гармошці гімни всіх держав, які тільки він знає... Власне, йому хочеться зробити мені щось приємне. Він грає „Інтернаціонал“, але бере його в рямці кемалістського маршу і „Прав, Британіє“...

Хитрий хлоп'яга!

Весь день проходить в спогляданні природи з вікна вагону. Гір вже немає, засушлива необроблена рівнина розляглася від обрію до обрію... Турки мріють про зрошення, про сухостійкі культури. В маєткові Мустафи Кемаля „Чіфлік-Газі“ збудовано штучне Мармурове Море — воду спеціальними приладдями подають на вершину горба, на якому викопано облицьованого мармуром ставка, по формі точно: Мармурове Море з островами, бухтами... По ньому можна кататися в човні... Також в маєткові провадяться досліди над культурами лісу й злаків...

Ми проїхали станцію „Чіфлік Газі“ над вечір...

Здалеку блиснула разочком вогників Ангора. Потяг затишував хід... Тут сталося те, що дало мені право назвати цей нарис „Ніч 1002“... „Доктор“ витяг з ки- 111

112 шені бльокнота написав щось на видраному аркушику, заклеїв у конверт і передав мені... Я не розумів, у чому справа. На пероні ангорського вокзалу — звичайному нашому прилуцькому пероні — „доктор“ стиснув мені руку й, несподівано підстрибнувши на коротких ногах, поцілував у щоку... Не знаючи, що думати, я приїхав до Радянського Посольства. Два тижні я пробув в Ангорі й не міг прочитати „докторової“ записки. Драгоман Посольства був у відпустці, а крім нього ніхто не міг по-турецькому читати. Лише повернувшись до Стамбулу, мені вдалося, при допомозі наймилішої людини в світі, Михайла Семеновича Михайлова, співробітника нашого консульства, перекласти таємничу записку. Ось що писав добрий дідусь з дитячого ілюстрованого журналу:

28 грудня 1928 року

На могильний камінь одного турка, що його ви зустріли в потязі.

Минуле — міраж...

Сучасне — не задовольняє

Майбутнє — невідоме, туман...

І підпис.

Я не знав, до чого віднести „докторову“ скептичну сентенцію. Чи до його особистого життя, чи до політичного ладу Туреччини. Може, так розуміти — міраж, ефемерність Отоманської Порти, Султанських пишнот, Абдул Гаміда, що його зараз ганьблять в усіх кінематографах Туреччини... Незадоволення з сучасної Туреччини, з її яскравими капіталістичними тенденціями, божевільним визиском, національною політикою і „Тюрк Очагі“ — організаціями на взірець „Союзу руського народу“, куди може бути прийнятий тільки справжній турок, а не грек, вірмен чи еспаньйол... Майбутнє видавалося „докторові“ туманним, він не знав, що несе майбутнє. Гей, докторе! Майбутнє Туреччини — за смірнськими батраками, за бруськими текстильниками, за робітниками фордівського заводу, що будується в Стамбулі... за